

DİLÇİLİK

Ramiqə Şirəliyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ QEYRİ-MÜƏYYƏNLİK BİLDİRƏN SÖZLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *qeyri-müəyyənlik, təyinedici sözlər, semantik əlaqələr*

Keywords: *indefiniteness, determiners, semantic relations*

Ключевые слова: *неопределенность, детерминаторы, семантические отношения*

Dillərin fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik və semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqinə mühüm təkan verən tədqiqatlar arasında onların müqayisəli-tutuşdurma üsulu ilə araşdırılması son illərdə geniş vüsət almışdır. Hazırda nəzəri və praktik cəhətdən qarşısına konkret məqsədlər qoymuş araşdırmalar iki istiqamətdə aparılır:

1. Konfrantativ. Burada ana dili ilə öyrənilən dil bütün aspektlər üzrə qarşılaşdırılır və onların hər birinə xas olan əlamətlər ümumiləşdirilir, oxşar və fərqli cəhətlər müəyyənləşdirilir.

2. Kontrastiv. Bu yanaşmada isə kontakta girən dilləri fərqləndirən əlamətlər ön plana çəkilir və alınan nəticələr tipoloji araşdırmalar üçün baza rolunu oynayır.

Tədqiqatın obyektindən və məqsəddən asılı olaraq müxtəlif dillərdəki qeyri-müəyyənlik bildirən təyinedici sözlər (determinativlər) müxtəlif aspektlərdən tədqiq olunmuşdur. Belə determinativlər dilçilikdə qeyri-müəyyən saylar və ya qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzlilər adlanır [7; 8; 11]. Müasir ingilis dilində qeyri-müəyyənliyin ifadəsi üçün ən çox /some/ və /any/ əvəzlilərinə, Azərbaycan dilində isə /bəzi/, /hansısa/, /hər hansı/ leksemlərinə istifadə edilir [3; 8].

Ümumilikdə, müəyyənlik (qeyri-müəyyənlik) kateqoriyası kəmiyyət əlamətlərinə əsaslandığı üçün dilçilər və filosoflar keyfiyyət qeyri-müəyyənliyinin də mövcudluğunu inkar etmirlər. Qeyri-müəyyənlik keyfiyyət dəyişikliyi ilə xarakterizə olunur. Əgər hər hansı obyektin dəqiq parametri bəlli deyilsə, deməli, onun "kəmiyyət sərhədi" (L.Y.Molovitskiy, 1996) dəqiq deyildir /çox kitab, az kitab, bir neçə kitab/. Keyfiyyət sərhədi bilinməyən əşyanın (Rəfdən hər hansısa kitab (=bəzi kitablar) döşəməyə düşmüşdü) da haqqında eyni fikri söyləmək olar.

Qeyri-müəyyənlik ifadə edən determinativləri şərti olaraq iki qrupa bölmək olar:

1) keyfiyyət bildirən determinativlər: ingilis dilində: a (qeyri-müəyyənlik artiklı), /some, any, one, a certain/; Azərbaycan dilində: /hər hansı, bəzi, o biri/

2) kəmiyyət bildirən determinativlər: ingilis dilində: /some, any, several (postdeterminativ), every və a few/; Azərbaycan dilində: /bir az, bir neçə, hər, bəzi/.

Müasir ingilis dilində /some/ və /any/ determinativlərinin işlənməsinə, daha doğrusu onların çox funksiyalılığına dair müxtəlif fikirlər var. Onların semantikasını qeyri-müəyyənlik təşkil edir, onlar işləndikləri (təyin etdikləri) ismin kəmiyyət və keyfiyyət əlamətlərini xarakterizə edirlər. /Some/ determinativinin işlənməsi hər hansı qeyri-müəyyən keyfiyyətin mövcudluğuna işarədir. Bu halda /some/ sözü tək halda olan ismin qarşısında işlənir: /You will put this at once in the hands of some energetic inquiry man// [8] (Siz inadla soruşan *hər hansı adama* dərhal bunu deyəcəksiniz).

Aşağıdakı misalda /some/ determinativi ingilis dilində qeyri-müəyyənlik bildirən artiklının əvəzinə işlənir: /Some woman came up to me and told we had been to school together// (=a woman)” (Mənə bir qadın yaxınlaşdı və dedi ki, biz bir (eyni) məktəbdə təhsil almışıq).

Qeyd etmək lazımdır ki, /some/ sözü qeyri-müəyyən keyfiyyət bildirmək üçün daha çox aşağıdakı ismi birləşmələrdə işlənir:

1) /some/ + maddi isim:

/a sort of some candy/ (some sort of candy);

2) some + mücərrəd isim:

/in the grip of some strange power/ (sort of);

3) /some/ + cəm halda isim:

/put on some shoes/ (some sort of shoes)

İngilis dilindəki /some/ qeyri-müəyyən sözünün qeyri-müəyyən keyfiyyət ifadə etməsi onun üçün xarakterikdir və Azərbaycan dilinə /hansısa, hər-hansı, bəzi/ mənalarında tərcümə olunur. Göstərilən sözlərin alternativ olaraq işlənməsi bilavasitə danışanın fərdi üslubu ilə əlaqədar olur:

1. /Mən onun *hansısa* məclisdə danışmağını eşitməmişəm// (eşitməmişəm)

2. /Mən onun *hər-hansı* məclisdə danışmağını eşitməmişəm//

3. /Mən onun *bəzi* məclisdə danışmağını eşitməmişəm//

Bəzi tədqiqatçılar ingilis dilindəki /some, any, certain, no/ leksemlərini artiklın leksik analoqu hesab edirlər [8].

Misala diqqət yetirək:

/He asked Blance for a piece of paper and some string to make a parcel// (S.Maugham) (O, Blansdan bir parça kağız və bağlama düzəltmək üçün bir az ip istədi: /a piece of paper/ = /a paper/ = /some paper/ = /some string/ = /a string/

Tədqiqat göstərir ki, /some/ qeyri-müəyyən əvəzliyinin və qeyri-müəyyənlik artiklının isim qarşısında işlənməsi qanunauyğun haldır. “Hər şeydən əvvəl, artikl ismin təyinedicisidir, onunla isim arasında sintaktik əlaqə mövcuddur. Belə əlaqə analitik quruluşlu birləşmələrin komponentləri arasında mövcud deyildir. Artikl əvəzliklə (müəyyənlik artiklı /this, that/ işarə əvəzlikləri ilə, qeyri-müəyyənlik artiklı isə /some/ qeyri-müəyyən əvəzliyi ilə) əvəz oluna bilər” [1, s.33].

Şübhəsiz, bunlar arasında semantik yaxınlığın olmasına baxmayaraq, qeyri-müəyyənlik bildirən sözlərin qeyri-müəyyən artıqla əvəzlənməsi həmişə mümkün deyil. /Some + N/ (isim) birləşmələri daha geniş semantik çalarlar ifadə edə bildikləri üçün onların işlənmə variantları müxtəlifdir. Digər tərəfdən, qeyri-müəyyənlik artıqlından fərqli olaraq /some/ sözü müstəqil mənaya malikdir və cümlənin aktual üzvlənməsinə özünəməxsus təsiri vardır.

İngilis dilində dil materiallarının təhlili göstərir ki, /any/ qeyri-müəyyən əvəzliyi sual cümlələrinin potensialının reallaşmasında iki şəkildə iştirak edir:

1) informasiyanın qəbulu: /Is he having any success// (S.Maugham) (Onun hər hansı uğuru var?);

2) hər hansı obyektin və ya əlamətin mövcudluğuna şübhə ilə reaksiya: /Who says any good word to his address now?// (B.Shaw) (İndi onun ünvanına kim bir yaxşı söz deyir?)

Keyfiyyət bildirən qeyri-müəyyən /any/ determinativi fərdi keyfiyyətə (istənilən, hər hansı) laqeyd münasibət ifadə edə bilər:

/You may ask any question of any citizen and you will receive answers// (N.Novik) (Siz hər hansı vətəndaşa istənilən sualı verə bilərsiniz və cavab alacaqsınız).

/Come any day you like. You will find me at my desk any hour of the day at all times// (A.S.Hornby) (İstənilən (hər hansı) gün gəlin. Siz məni günün istənilən saatında işçi stolunun arxasında görəcəksiniz).

Misallardan aydın olur ki, ingilis dilindəki /any/qeyri-müəyyən keyfiyyət mənasında Azərbaycan dilinə *istənilən* sözü ilə uyğun gəlir. Bu sözlərin fərqləndirilməsi aktant mövqeyin (E.A.Широких) doldurulması əlaməti ilə şərtlənir. /Any/ əvəzliyinin əmələ gətirdiyi semantik qrupun strukturuna həmin əlamətlərin daxil edilməsi onun daşdığı mənanın geniş diapazonu ilə müəyyənləşir. Aktant mövqeyinin doldurulması /any/qeyri-müəyyən əvəzliyinin işlənmə variantları ilə xarakterizə edilir. Belə hallarda /any/ daha çox sual cümlələrində işlənir:

/Does Mr.Strickland live here by any chance?// (S.Maugham);

/What makes you think you have any talent?// (S.Maugham).

/Any/qeyri-müəyyən əvəzliyinin Azərbaycan dilinə *heç* ədatı ilə tərcümə olunması danışanın tam inkar etmə amili ilə müəyyənləşir:

/Do not discuss your training with any other member of the community, including parents// (N.Novik) (Valideynləriniz daxil olmaqla cəmiyyətin heç bir üzvü ilə öz təliminizi müzakirə etməyin).

/He has got hardly any money// (S.Maugham) (Onun heç pulu yoxdur).

/Laura did not pay any attention to his coming// (N.Novik) (Laura onun gəlişinə heç fikir vermədi).

Deməli, ingilis dilində qeyri-müəyyən əvəzlilər kimi müxtəlif funksiyalar daşıyan /some/ və /any/ leksemləri cümlələrin növlərindən asılı olaraq deyil, kəsb etdikləri məna çalarlarına əsasən fərqlənilir. Onların hər ikisinin interpretasiyası *istənilən, hansısa, heç*/konseptlərinin mənalari ilə eynilik təşkil edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sual və inkar cümlələrində, eləcə də şərt bu-
daq cümləsində /some/əvəzliyinin işlənməsi onun müxtəlif mətnlərdə ifadə etdiyi
məna çalarları ilə şərtlənir: /Will you have some tea?// (N.Novik) (Bir az çay
içəcəksiniz?).

/I would be very grateful if you could recommend some texts to my
attention// (N.Novik) (Əgər bəzi mətnləri diqqətimə çatdırsanız minnətdar olaram).

/If some dentist was going to start slicing his mouth open, he wanted to be
sure hes wasn't going to feel anything// (L.Jewel) (Əgər hər hansı diş həkimi onun
ağzının geniş açılmasına cəhd etsəydi, o istərdi ki, heç bir ağrı hiss etməyəcəyinə
əmin olsun).

İngilis dilində qeyri-müəyyənliyi ifadə edən /some/ və /any/ sözlərinin kəsb
etdikləri məna variantları həm danışan, həm də dinləyən tərəfindən müxtəlif cür
anlaşıla bilər. Belə ki, /some//any/ kimi danışıda arzunun və zərurətin modallıq
çalarını təqdim edə bilər, lakin mövcudluğun presuppozisiyası olmadığı üçün
“hansı olur-olsun” mənasını dəqiq ifadə edə bilməz. Müq et:

1. /Is there any chance of seeing any of his pictures?// (S.Maugham);

2. /There is some chance of seeing some of his pictures//.

Tədqiqat göstərir ki, /some/ və /any/ qeyri-müəyyən əvəzliliklərinin işlənməsi
heç də həmişə cümlənin növündən asılı olmur. Onların özünəməxsus semantikasını
kəmiyyət və keyfiyyət qeyri-müəyyənliyini ifadə edir. Onların leksik məna xüsusi-
yətləri müxtəlif birləşmələr yaratmağa imkan verir. /Some/ əvəzliyi /a certain, one/
sözləri ilə, /any/ isə *qeyri-müəyyən artikllə* (a),/every, either, all/ leksemləri ilə alter-
nativ işləndikdə kəmiyyət və keyfiyyət qeyri-müəyyənliyini ifadə edə bilərlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, semantik yaxınlıqlarına baxmayaraq /some/ və
/any/ qeyri-müəyyən əvəzliliklərinin *qeyri-müəyyən artikl ilə* əvəzlənməsi həmişə
mümkün olmur. Məlumdur ki, ingilis dilində qeyri-müəyyən artikl ancaq tək ha-
lında olan isimlərlə işləyə bilər, ismin qeyri-müəyyən olduğunu bildirməklə, həm
də onun *bir* olduğunu göstərir. /Some/ sözünün semantikasını keyfiyyət qeyri-müəy-
yənliyini ifadə edərkən “*hər hansı, məlum olmayan, qeyri-müəyyən, müəyyənləş-
dirilməmiş*” kimi anlayışları (komponentləri) ehtiva edir. Aşağıda verilmiş mikro-
mətdə /some/ sözünün müxtəlif mənalar kəsb etməsi buna nümunədir:

/The Rue Bonterie is a narrow street. At every door you see a woman. Some
lean lazily against the side-posts, and some listlessly read..... Some are fat and
some are thin.... Some wear black shifts and flesh-coloured stockings, some with
curly hair, dyed yellow are dressed like little girls// (S.Maugham).

Burada qeyd etmək yerinə düşərdi ki, yuxarıdakı parçada /some/ sözü isim-
lərin (a woman) təyinediciləri kimi çıxış edir. /Some/ sözü sintaktik cəhətdən tə-
yin hesab olunur, o, ismi müəyyən edir, funksiya cəhətdən əvəzlik kimi çıxış et-
məsə də, qeyri-müəyyən əvəzlik xüsusiyyətini qoruyub saxlayır.

İngilis dilində qeyri-müəyyənlik bildiren /any/ təyinedici sözü də yuxarıda
qeyd olunan xüsusiyyətlərə malikdir və o, əlavə komponent olaraq “*hansısa, bəzi,
istənilən*” mənalarını kəsb edir.

/If you don't think there are any other opportunities there, what is your game plan?// (L.Jewell)

Tədqiqat göstərir ki, ingilis dilindəki /some/ və /any/ determinativləri qeyri-müəyyən kəmiyyət və keyfiyyət ifadə etdikləri üçün onların şərhə bəzən çətinlik törədir. Bədi ədəbiyyatdan götürülmüş və təhlil edilmiş nümunələr əsasında inamla deyə bilərik ki, /N + of some kind / sort/ tipli birləşmələrdə /some/ keyfiyyət qeyri-müəyyənliyi, /some + amount / number/ tipli birləşmələrdə isə kəmiyyət qeyri-müəyyənliyi ifadə edir.

Müqayisə et:

1. /That was a celebration of some sort, a holiday// (L.Lowry);

2. /...some of the tellings are a little boring. I've seen some of the old fall asleep during tellings// (N.Novik).

Verilmiş nümunələrin təhlili göstərir ki, /some/ və /any/ determinativlərinin işlənməsi cümlələrin tiplərinə əsasən deyil, onların kəsb etdikləri semantika ilə şərtlənir. Onlar fərdi deyil, ümumiləşdirilmiş mənaya malikdir. Misallardan göründüyü kimi, onların ifadə etdiyi qeyri-müəyyənlik əvəz etdikləri şəxsin və ya əşyanın malik olduğu mənadan asılı olur. Digər tərəfdən, onların başqa qeyri-müəyyənlik bildirən determinativlərlə semantik əlaqələri nəzərə cərpacaq dərəcədə fərqlidir. Belə ki, /any/ determinativi /a/ (qeyri-müəyyənlik artkli), /every, either, all/qeyri-müəyyənlik bildirən sözlərlə, /some/ isə /a certain, one/(keyfiyyət qeyri-müəyyənliyi bildirərkən) və /several/(kəmiyyət qeyri-müəyyənliyi ifadə edərkən) leksemləri ilə daha yaxın mənə çalarlarına malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, /some/ və ya /any/ qeyri-müəyyən determinativlərinin ingilis dilində qeyri-müəyyənlik artkılı ilə semantik yaxınlığına baxmayaraq onların bir-birini əvəz etməsi həmişə mümkün olmur. Konkret olaraq, /one/sözü aşağıdakı hallarda işlənmə bilmir:

-sayılmayan isimlərlə:

/If you don't have enough information, you can find more on our website//.

-yiyəlik əvəzliliklərinin absölut formaları ilə:

/These are his papers. Where are mine?//

-bir az, bir qədər, bir neçə mənasında işlənmən əvəzliliklərlə:

/Do you have any whiteboard markers? Give me some, please//.

-saylarla:

/There are files on the desk. Bring two, please// [11].

İngilis dilindəki /one/ sayının Azərbaycan dilində qarşılığı *birdir*. Qeyri-müəyyənlik əvəzliyi kimi o, həm ayrılıqda, həm də /az, xeyli, çox, qədər, neçə/ sözləri ilə birləşərək işlənmə bilir (bir az, bir xeyli...).

/Bir/ sözünün qeyri-müəyyən əvəzlik kimi işlənməsi Azərbaycan dilində çox geniş yayılmışdır. /Bir/ sözü ümumi isimlərin əvvəlində gələrək onlara qeyri-müəyyənlik mənəsi verir və bir sıra qeyri-müəyyənlik əvəzliliklərinin yaranmasına səbəb olur. /Bir/ sayı /hər/ təyin əvəzliyi, /heç/ ədatı, habelə müstəqil işləkliyə malik olmayan insan məzmunlu /kəs/ sözü ilə əlaqəyə girərək /hər bir, hər biri, heç

biri/ (sonuncu inkar əvəzliyi kimi də verilir), /bir kəs/ qeyri-müəyyən əvəzliliklərini formalaşdırmışdır.

/Biri/ və /birisi/ sözlərini həmişə müstəqil, ayrıca leksik vahid hesab etmək olmaz. Belə ki, mətn içərisində əvvəlki cümlələrdə adı çəkilmiş hər hansı şəxsin sonradan təkrara yol vermədən, yaxud bir neçə nəfərin birini təqdim etmək üçün /onlardan biri/, yaxud qısaca olaraq /biri/ ifadəsi işlədilir [4, s.11]. Məsələn: /Sabah bura güzəriniz düşsə, bunlardan birini də dükanda görməzsiniz// (M.F.Axundov).

Beləliklə, müqayisələr əsasında təhlilə cəlb etdiyimiz nümunələrin tədqiqi sübut edir ki, ingilis və Azərbaycan dillərində qeyri-müəyyənlik bildirən sözlərin işlənməsi onların semantikasi ilə sıx bağlıdır və bir-birini əvəz edə bilməsi həmişə mümkün olmur. Hər iki dildə qeyri-müəyyən əvəzliliklər əlavə leksik məna daşıdıqları üçün onlar qeyri-müəyyənliyi sırf qrammatik vasitə kimi ifadə edə bilmirlər. İngilis və Azərbaycan dillərində qeyri müəyyənlik ifadə edən determinativlərin dürüst işlənməsi onların daşdığı semantika ilə şərtlənir.

Tədqiqat göstərdi ki, müxtəlif formalı və məzmunlu mətnlərdə işlədilən əsas nitq hissələrindən biri olan əvəzliliklər mühüm yer tutur və yaratdıqları birləşmələrlə birlikdə konkret funksiyaları yerinə yetirirlər. Onlar işlənmə tezliyi baxımından da fərqlidirlər. Onların keyfiyyət və kəmiyyət dəyişiklikləri ifadə edə bilməsi istənilən araşdırma üçün dil materialı təqdim edə bilir. Onlar ismi, sifəti, sayı, zərfi və feili ümumiləşdirilmiş halda əvəz etmək imkanına malikdirlər.

Müəyyən bir dildə əvəzliliklərin özləri arasında semantik yaxınlığı, üslubi çalırılığı və mətn yaradıcılığında imkanları genişdir. Bu xüsusiyyətləri müqayisə olunan müxtəlif sistemli dillərə də aid etmək olar, çünki bütün dillərdə əvəzliliklər digər nitq hissələrindən, hər şeydən əvvəl, ümumilik ifadə etməsi ilə fərqlənir. Əvəzliliklərdə ifadə olunan ümumilik və ya qeyri-müəyyənlik mətn daxilində və ya danışmaq prosesində reallaşır. Əvəzliyin nəyin əvəzinə işlədilməsini anlamaq onun semantikasını təyin etməyin əsas şərtidir.

Ədəbiyyat

1. Hacıyev E.İ. Müxtəlif sistemli dillərdə köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xarakteristikası (ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında). Fil.e.dok. dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2009, 41 s.
2. Hüseynova M. Folklor mətnlərində əvəzliyin üslubi imkanları və poetik funksionallığı // Filologiya məsələləri, № 6, 2018, s.3-13
3. Musayev O.İ. Müasir Azərbaycan və müasir ingilis dillərinin morfoloqiyası. Ankara, 2018, 460 s.
4. Tağıyeva E.İ. Müasir Azərbaycan dilində bir sayının söz yaradıcılığında rolu. Fil.f.d.diss.avtoreferatı. Bakı, 2014, 27 s.
5. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2013, 420 s.
6. Veysəlli F.Y. German dilçiliyinə giriş. Bakı: Təhsil, 2011, 409 s.
7. Маловицкий Л.Я. Семантика переходности и семантика неопределенности. //Проблемы лингвистической семантики: Материалы межвузовской научной конференции. Череповец, 1996.

8. Широких Е.А. Семантические соотношения качественных детерминативов (в английском и русском языках). Вопросы лингвистики, педагогики и методики преподавания иностранных языков. Ижевск: Изд. дом «Удмуртский университет», 2006, с.350-360.
9. A New University English Grammar / подред. Зеленщикова А.В. Москва: Академия, 2011, 720 с.
10. MacMillan. English Dictionary. UK, 2007, 1748 p.
11. ru.globe.com / az.ru

Summary

The semantic relations of the determinative words expressing indefiniteness in the English and Azerbaijani languages

The present article studies the concept of determiners for indefinite words in the English and Azerbaijani languages. It deals with the problem of semantic relations in both languages. Special attention is given to the qualitative features of indefinite pronouns. The study is carried out on the basis of the authentic materials of the compared English and Azerbaijani languages.

Резюме

Семантические отношения определяющих слов, выражающих неопределенность в английском и азербайджанском языках

В статье рассматривается понятие определителей неопределенных слов в английском и азербайджанском языках. Она касается проблемы семантических отношений в обоих языках. Особое внимание уделено качественным признакам неопределенных местоимений. Исследование проводится на основе достоверных материалов сравниваемых английского и азербайджанского языков.

Rəyçi: f.e.d., prof. F.Veysəlli